

הרב אהוד אחיטוב

הפרשת תרומות ומעשרות בשביעית

ראשי פרקים:

מבוא

א. תרו"מ מפירות של נכרים — בשאר השנים

ב. תרו"מ מפירות נכרים בשביעית

1. הסוברים שפירות נכרים אינם קדושים וחייבים בתרומות ומעשרות

2. הסוברים שאין קדו"ש ופטורים גם מתרו"מ

3. הסוברים שיש קדושת שביעית בפירות נכרים ויש חיוב להפריש

תרו"מ

ג. מעשר שני או מעשר עני?

1. הסוברים שמפרישים מעשר עני במקום מעשר שני

2. הסוברים שמפרישים מעשר שני

ד. הגדרת מירוח הנכרי — מעשה או בעלות

1. הסוברים שבעלות הנכרי בשעת המירוח פוטרת מתרו"מ

2. שיטת הרמב"ם

3. גמר-מלאכה של פועל נכרי בתבואת ישראל

4. גמר-מלאכה של פירות היתר-המכירה

5. מעמדו של בית האריזה להגדרת גמר-מלאכה

6. הגדרת מלאכת השדה כגמר-מלאכה לשוק

ה. מעמדו של בית האריזה

1. תרו"מ בשביעית לשיטה שהקטיף בשדה הוא גמר-מלאכה

2. תרו"מ בשביעית לשיטה שבית האריזה הוא גמר-מלאכה

ו. תרו"מ מגידולי מצעים מנותקים בחממה ומחוצה לה

מבוא:

את הפירות והירקות הנמצאים בשדות ובמטעים בשנה השביעית, ניתן לחלק לשלוש קבוצות, ביחס לחלות קדושת שביעית עליהם:

1. תוצרת יהודית הגדלה במטעים שהתחילו להצמיח פירות בשביעית — חלה עליהם קדושת שביעית.

2. כנ"ל בירקות שהתחילו לנבוט בשישית¹, ונקטפו בשביעית, חלה עליהם קדושת שביעית.

בשני מקרים אלו פטורים הפירות מתרו"מ כפי שנפסק ברמב"ם (מתנו"ע פ"ו הט"ו) ובשו"ע (יו"ד סי' שלא סעי' יט).

3. מטעים שהתחילו להצמיח פירות בשישית ונקטפו בשביעית, דינם כפירות שישית שאין עליהם קדושת שביעית, ומפרישים מהם תרו"מ, ושנת המעשר שלהם היא שנת מעשר עני.

קיימת גם תוצרת שמעמדה ההלכתי היא כפירות נכרים שאין עליה קדושת שביעית², וניתן לחלקה לכמה מקרים:

1. תוצרת חקלאית ערבית שגדלה בשדותיהם, ומשווקת על ידם לשווקים.

2. תוצרת חקלאית ערבית שנארזת ומשווקת על ידי יהודים.

3. תוצרת חקלאית שגדלה בקרקע שנמכרה לנכרי באופן זמני (היתר-מכירה) כשלעיתים גם הקטיף נעשה על ידי יהודים, ולעיתים רק פעולת האריזה והשיוק.

4. תוצרת הגדילה בחממות בשביעית במצע מנותק, כשבאותה תוצרת קיימת חלוקה בין שתי אפשרויות הלכתיות:

א. חממות שהגידולים בבעלות יהודית מתחילת הזריעה ועד אחר הקטיף, אין עליהם קדושת שביעית.

ב. חממות שקרקע החממה נשארה בבעלות יהודית, והעציצים והיבול הם בבעלות נכרי.

במאמר זה נדון בהרחבה בנוגע לחיוב הפרשת תרו"מ בשביעית מיבול נכרים, ובעיקר מיבול של היתר-מכירה, וכן בנוגע להפרשת תרו"מ מיבול מצעים מנותקים בחממות. לשם ביאור העניין נביא תחילה בקצרה את דעות הפוסקים בנוגע לחיוב הפרשת תרו"מ מפירות נכרים בשאר השנים, ולאור זה נוכל לבאר דין הפרשת תרו"מ מתוצרת זו בשביעית.

1. שאם גדלו בקרקע ישראל והתחילו לצמוח בשביעית הם אסורים משום ספיחין ועי' בהרחבה שבת הארץ (פ"ד ה"ג אות ב).

2. כפי המנהג הנהוג בארץ ישראל מתקופת הב"י ועי' בהרחבה שבת הארץ (פ"ד הכ"ט אות א-ב ואות ו).

א. תר"מ מפירות של נכרים — בשאר השנים

יבול שגדל בשנה רגילה בשדה נכרים וגם נגמרה מלאכתו בידי הנכרים, נחלקו הראשונים מה דינו:

יש הסוברים שלמרות שמן התורה גמר-מלאכה של הנכרי פוטר מתרו"מ, בכל זאת הם חייבים מדרבנן, כן כתבו: רש"י (מנחות סז ע"א ד"ה גזירה), תוס' (בכורות יא ע"ב ד"ה הא חלפינהו), תוס' רי"ד (קידושין מא ע"ב), כפתור ופרח (הוצאת לונץ ח"א פרק ד עמ' כא ועמ' ל) וכן נראה מפשט לשון הראב"ד (הל' תרומות פ"א הי"ג)³, ומפשט דברי הטור (מהדורת הטור השלם יו"ד סי' שלא סעי' ד)⁴, וכן כתב הרדב"ז (הל' תרומות פ"א הי"ג) בדעת הרמב"ם (שם הי"א והי"ג), שדעתו לחייב מדרבנן⁵.

יש הסוברים שפירות אלו פטורים מתרו"מ גם מדרבנן אלא אם כן הישראל עשה את גמר המלאכה שאז הם חייבים מן התורה: כן כתב המאירי (גיטין מז ע"א), וכך נראה מדברי הרמב"ן (הלכות בכורות סוף פ"ד), וכן כתבו בדעת הרמב"ם: כפתור ופרח (מהדורת לונץ פרק ד' עמ' ל), שו"ת הרב בצלאל אשכנזי (סי' א), כס"מ (הל' תרומות פ"א הי"ג), ביאור הגר"א (יו"ד סי' שלא ס"ק טז), מהרי"ט אלגאזי (הל' בכורות סי' נא), וכך פסק השו"ע (יו"ד סי' שלא סעי' ד) וז"ל:

"פירות העובד כוכבים שגדלו בקרקע שקנה בארץ ישראל, אם נגמרה מלאכתן ביד העובד כוכבים ומרחן העובד כוכבים פטורין מכולם⁶. ואם לקחן ישראל אחר שנתלשו קודם שתגמר מלאכתן וגמרן ישראל חייבים, ומפריש תרומה, ומעשר ראשון ותרומת מעשר ומשייר לעצמו מעשר ראשון והוא שלו, מפני שהוא אומר ללוי: אני באתי מכח איש שאין אתה יכול ליטול ממנו"⁷.

3. עי' בשו"ת ר"ב אשכנזי (סי' א) ובצפנת פענח (תרומות פ"א הי"ג) שכתבו שניהם שאף שהראב"ד חולק על הרמב"ם וסובר שמירוח הנכרי מחייב בתרו"מ אף אם הוא קנה את התבואה מהישראל קודם עונת המעשרות. הוא מודה שתבואה שלא הייתה אף פעם בבעלות ישראל — מירוח הנכרי פוטר אותה מתרו"מ.
4. כתבנו שכן נראית דעת הטור והראב"ד כיוון שלדעת שו"ת רבי בצלאל אשכנזי (סוף סי' א) מפרש שהטור סובר כדעת הרמב"ם.
5. עי' לקמן (הע' 30-31) בביאור גזירת בעלי כיסין, וכן בביאור שיטת הרמב"ם האם מירוח הנכרי זה מעשה הנכרי או בעלות של הנכרי.
6. ברמב"ם הגי' היא "מכלום".
7. עי' ביאור הגר"א (שם ס"ק טז) שסובר שטעם השו"ע להכריע לקולא, זהו עפ"י מה שפסק (שם סעי' ב) שתרו"מ בזה"ז מדרבנן, ואילו לא כן היה סובר שיש לחוש לגזירת בעלי כיסין. מה שלא ניתן לומר בדעת הרמב"ם (הל' תרומות פ"ד ה"ט) מוכח שס"ל שגזירת בעלי כיסין היא גזירה אחרת.

וכן פסקו הדרישה (י"ד סי' שלא ס"ק יא), ב"ח (מהדורת הטור השלם י"ד סי' שלא ס"ק לה ד"ה ואין צריך לומר בלוקח מן הגוי, ס"ק לז), שו"ת מהרשד"ם (י"ד סי' קצב). וכן מובא בשני הספרים העוסקים במנהגי ארץ ישראל: ארץ חיים (סתהון – י"ד סי' שלא סעי' ד), מנהגי ארץ ישראל (גליס – עמ' רצו פרק ל סעי' א). ועי' עוד: המעשר והתרומה (פ"ג סעי' ב וסעי' ה), כרם ציון (תרומות הלכות פסוקות פרק ב סעי' ד), שו"ת יביע אומר (ח"ה י"ד סי' כח וסי' כט, וח"ו י"ד סי' כח).

כל הפטור אמור דווקא כשהתבואה גדלה כולה אצל הנכרי ונגמרה מלאכתה על ידו. אולם כשגמר המלאכה היה בידי ישראל, חיוב ההפרשה הוא מן התורה כמו פירות שגדלו בקרקע ישראל. לגבי חיוב הנתינה קיים חילוק בין סוגי המתנות: תרומה גדולה יש חיוב לתת מיבול זה⁸, ואילו את שאר המתנות אין חיוב לתת, כיוון שהגידול ברשות הנכרי הפקיע את החיוב הממוני שבמתנות. לאור זאת יתבאר הדיון שדנו הפוסקים בנוגע לחיוב תרו"מ מפירות אלו בשביעית.

ב. תרו"מ מפירות נכרים בשביעית

מלשון הרמב"ם (הל' מתנו"ע פ"ו ה"ה) נראה לכאורה שאין כלל חיוב תרומות ומעשרות בפירות שביעית, וז"ל:

"שנת השמטה כולה הפקר ואין בה לא תרומה ולא מעשרות כלל לא ראשון ולא שני ולא מעשר עני, ובחוצה לארץ שאין בה שמטת קרקע מפרישין בארץ מצרים ובעמון ובמואב מעשר ראשון ומעשר עני, מפני שהארצות אלו קרובות לארץ ישראל כדי שיהיו עניי ישראל נסמכין עליה בשביעית, והלכה למשה מסיני שיהיו מפרישים בארץ עמון ומואב מעשר עני בשביעית, אבל בארץ שנער מפרישין בשביעית מעשר שני כסדר רוב השנים".

וכן נראה לכאורה מלשון הטור (ריש סי' שלא) שאין כלל חיוב תרו"מ בשנה זו:

"ובשביעית היא שמיטה ואסור בחרישה ובזריעה ובכל עבודת הקרקע בארץ ישראל האידנא מדרבנן, ואין בה תרומות ומעשרות".

8. יש לציין שבזה"ז גם חיוב נתינה לכהן אינו קיים בפועל ברוב המקרים, מחמת המגבלות של טומאה וטהרה. מציאות כזו תיתכן במקרים בודדים כגון: זיתים של נכרים שנמכרו לישראל והקונה עשה מהם שמן זית, וטימא אותו בעודו טבל. במקרה כזה יכול הכהן להדליק בו נרות שבת וכדו' כדן שמן של תרומה טמאה, כשאז חייב הישראל לתת תרומה לכהן כשיעור נתינה, אף בזמן הזה (כ-2%). ועי' על כך המעשר והתרומה (פרק א סעי' יד ס"ק כח).

לאור הדברים הללו נראה היה לומר שגם פירות שגדלו בקרקע של נכרי בשביעית, וישראל עשה את הגמר-מלאכה, פטורים הם מתרו"מ בשביעית. אמנם דעת הכפתור ופרח (פרק מז – הוצאת ביהמ"ד להלכה בהתיישבות – ח"ב עמ' קנה-קנו) שאין לדייק כך מדברי הרמב"ם (שם). לדעתו כוונת הרמב"ם לפטור תרו"מ רק מפירות שביעית שקדושים בקדושת שביעית. אך פירות נכרים שפטורים מקדושת שביעית חייבים בתרו"מ⁹.

אלא שיש קושי ליישב את שיטת הכפתור ופרח עם לשון המכילתא דרבי ישמעאל (משפטים, פרשה כ) שמשם משמע שהפטור מתרו"מ בשביעית נלמד מפסוק, ולא משמע שזה תלוי בקדושת שביעית. וכך נאמר במכילתא (שם):
 "ויתרם תאכל חית השדה. למה נאמר, לפי שהוא אומר (דברים יד, כב) עשר תעשר, שומע אני אף פירות שביעית במשמע, כשהוא אומר (ויקרא כה, וז) לך – ולבהמתך, הקיש אדם לבהמה, מה בהמה אוכלת מהראוי לה בשביעית שלא מעושר, אף אדם אוכל מן הראוי לו בשביעית שלא מעושר; אתה אומר לכך בא, או לא בא אלא להקיש בהמה לאדם, מה אדם אינו אוכל אלא מן המעושר, כך בהמה לא תאכל אלא מן המעושר, תלמוד לומר ויתרם תאכל חית השדה; אחר שלמדת, שחיה אוכלת מן הראוי לה בשביעית שאינו מעושר, אף אדם אוכל מן הראוי לו בשביעית שאינו מעושר, הא מה תלמוד לומר כן תעשה לכרמך לזיתך, כענין שאמרנו".

הבנה זו נראית גם בדברי הספרי (דברים פסקא קט) שהביא לימוד לכך שיבול שביעית פטור מתרו"מ, וז"ל:
 "יכול אף שנה שביעית תהא חייבת במעושר? תלמוד לומר (דברים כו, יב)

9. יש להעיר שהכפתור ופרח כתב בסתמא שפירות נכרים חייבים בחרו"מ בשביעית, ולא התנה זאת שהישראל יעשה גמר-מלאכה כיון שלשיטתו (שהובאה לעיל אות א) פירות נכרים חייבים בתרו"מ מדרבנן גם אם הנכרי עשה את הגמר-מלאכה.
 יש לציין שהכפתור ופרח (שם) הביא את המעשה שהובא בגמ' (סנהדרין צו ע"א) שלאחר שניצח גביה בן פסיסא את הנכריים בויכוח שהיה לפני אלכסנדר מוקדון, הם ברחו והשאירו שדותיהם כשהם זרועים וכרמיהם כשהם נטועים, ואותה שנה הייתה שנת שביעית. ושאל הכפתור ופרח (שם) הרי לפי דבריו הם לא הרוויחו הרבה כיון שהם הפרישו מהם תרו"מ?! אך הוא תירץ שהרווח שלהם התבטא בכך שהיתה להם כמות גדולה של ירקות שאין עליה איסור ספיחין כפי הדין ביבול נכרים (רמב"ם הל' שמטו"י פ"ד הכ"ט), וכן שלא חלות עליה המגבלות הקיימות על פירות שביעית. ואין לדייק מכך שהם לא הפרישו תרו"מ - כיון שאת גמר המלאכה עשו ישראלים. יתירה מזאת הרי לפי המבואר לעיל (אות א) חוץ מנתינת תרומה לכהן אין חיוב נתינת מעש"ר ללוי ומע"ע מפירות אלו, כיון שהחיוב הממוני פקע מהם. לכך ההפסד הממוני שיש בגלל שהפרישו תרו"מ מאותם פירות, הוא הפסד מזערי.

שנת המעשר — שנה שחייבת במעשר, יצתה שנה שביעית שאינה חייבת במעשר.¹⁰

לפי האמור נראה לכאורה שפירות האילן שהתחילו לצמוח בשביעית, פטורים מתרומות ומעשרות, כשאינן רמז לחילוק בין יבול נכרי ליבול ישראל. אכן המבי"ט (ח"א סי' יא) התבסס על נימוק זה לדחות את דברי הכפתור ופרח (שם). לדעת המבי"ט (שם) חיוב תרו"מ מפירות נכרים שווה לחיוב תרו"מ מפירות ישראל, כיוון שלא יתכן שהטפל (פירות נכרים) יהיה חמור מן העיקר (פירות ישראל). לכן, אם בשנה רגילה פירות ישראל חייבים בתרו"מ, ניתן לחייב פירות נכרים בתרו"מ. מאידך, בשביעית שפירות ישראל פטורים מתרו"מ, הוא הדין בפירות נכרים¹⁰.

המבי"ט (שם) מחזק את סברתו מכך שהרמב"ם (הל' מתנו"ע פ"ו ה"ו) והטור (יו"ד סי' שלא) סתמו דבריהם וכתבו ששנת השביעית כולה הפקר אין בה לא תרומות ולא מעשרות, ולא חילקו בין תבואת נכרי לתבואת ישראל. לעומתו סובר מרן רבי יוסף קארו זצ"ל כדעת הכפתור ופרח שיש חיוב תרו"מ בשביעית מפירות נכרים שנגמרה מלאכתם בידי ישראל. בדבריו הוא גם מיישב שיטה זו, עם לשון הרמב"ם (מתנו"ע שם) והטור (יו"ד סי' שלא), וז"ל בשו"ת אבקות רוכל (סימן כד):

"כי לא נפטרו פירות שביעית ממעשרות אלא מטעם הפקר וכל שאינו מופקר — לא נפטר ממעשרות".

וחזר על כך גם בחיבורו ב"י (ריש סי' שלא ד"ה ואין בה תרומות ומעשרות), שמה שכתב הטור "השביעית אין בה תרומות ומעשרות", הכוונה היא: שבדרך כלל בשביעית אין בה תרומות ומעשרות. הן מחמת שלא זורעים בה והן מחמת שבדרך כלל היבול בה הפקר ובשל כך הוא פטור מתרו"מ. אולם אין כוונת הטור לשלול אפשרות של תרו"מ בשביעית, וז"ל הב"י (שם):

"זאין בה תרומות ומעשרות. כלומר כיוון דאין זורעין בה לא שכחא בה תרומות ומעשרות אי נמי לפי שהדברים הצומחים בה הם הפקר והפקר פטור מתרומות ומעשרות (עיי' ב"ק צד ע"א) קאמר דאין בה תרומות ומעשרות. ומיהו אם נכרי מכר לישראל פירות בשביעית וגמר מלאכתן ביד ישראל משמע דוודאי נוהגים בהם תרומה ומעשרות וכן כתב ספר כפתור ופרח (פמ"ז)".

10. מתוך דבריו משמע שהדברים אמורים הן לאותם ראשונים (שהובאו לעיל אות א) שסוברים שפירות נכרים מתחייבים בתרו"מ רק אם ישראל עשה את הגמר-מלאכה והן לראשונים שסוברים שפירות נכרים חייבים בתרו"מ גם כשנכרי גמר את מלאכתם.

ונראה שדייק כך מלשון הרמב"ם (הל' מתנו"ע שם) שקודם שכתב שפירות שביעית פטורים מתרו"מ, ציין שפירות שביעית הם הפקר. וכלשונו (שם): "שנת השמיטה כולה הפקר ואין בה לא תרומה ולא מעשרות כלל". משמע, שפירות שאינם הפקר יש בהם חיוב תרו"מ.

לכאורה דברי הב"י שהובאו לעיל הם ברורים מאוד, אך הקושי הגדול להכריע כדבריו, היה שמרן לא הזכיר זאת בשו"ע (יר"ד סי' שלא סעי' יט), ופסק להלכה כסתימת לשון הרמב"ם והטור, וז"ל השו"ע (שם):
 "שנת השמיטה כולה הפקר ואין בה לא תרומה ולא מעשרות כלל".

אכן דרכו של השו"ע בדיני תרומות ומעשרות, שמחמת שפסק בהלכות אלו בדרך כלל כדעת הרמב"ם, הביא את לשונו מלה במלה. אבל לענ"ד לא ניתן לומר זאת בנידון שלנו, שבו המחלוקת היא בפרשנות דברי הרמב"ם הסתומים. קשה אם כן, מדוע התעלם מכל הדיון הנ"ל כאשר בחיבוריו (ב"י, אבקת רוכל) נקט עמדה ברורה ובשו"ע חזר והביא להלכה את לשון הרמב"ם הסתומה?!

קושי נוסף שהרמ"א (שם) הביא דין זה וכתבו בשם יש אומרים, וז"ל הרמ"א (שם):

"וי"א אם עובד כוכבים מכר פירות בשביעית לישראל, וגמר מלאכתו ביד ישראל, חייבים בתרומה ומעשר".

ולכאורה אם זוהי דעת השו"ע, לשם מה כתב זאת הרמ"א רק בשם י"א¹¹?
 ההבנה שהשטמה זו אינה מקרית, קיבלה חיזוק מעדות שהביא המהרי"ט בתשובותיו (שו"ת מהרי"ט ה"א סי' מג) שהב"י חזר בו מדעתו וקיבל את דעת אביו המבי"ט, וז"ל המהרי"ט (שם):

"והנידו חכמים מזקני הדורות שאנע"פ שהרב מהר"י קארו ז"ל היה חוכך להחמיר והיה נוהג להפריש בלא ברכה, אח"כ הכריחו אבא מארי ז"ל וחכמים שעמו בפומבי שלא יעשרו כל עיקר דחומרא דאתי לידי קולא הוא, שיש בדבר הפסד פירות שביעית ולא היה מי שערער בדבר. ונתה הראו לי נוסח פסק שכתב הרב מהר"ר יוסף קארו ז"ל לחלוק על דבריו, לחייבם במעשרות ולפטרם מדיני שביעית, וצריך אני לישא וליתן בדבר".

ובאמת, רבי אלעזר אזכרי זצ"ל בספר חרדים (פרק נו), פסק שלא להפריש תרו"מ מפירות נכרים, כיוון שהבין שרבי יוסף קארו נהג בסוף ימיו כדעת המבי"ט לפטור

11. יש הסוברים שדברי הרמ"א הם רק הוספות שנכתב לפניהם: הגה, אולם גם לדבריהם אין הוספה של דברי מרן אלא של הרמ"א.

פירות נכרים מתרו"מ בשביעית. בדבריו הוא מסתמך על כך שמרן השמיט את דעתו מהשו"ע (שם סעי' יט), וז"ל ספר חרדים (שם):

"גם מהר"ר גדול הדור כבוד ר' יוסף קארו זצ"ל בסוף ימיו כשחיבר השלחן ערוך כתב סתם [יו"ד סי' של"א סעי' יט] שנת השמיטה אין בה לא תרומות ולא מעשרות, ולא חילק בין פירות הנכרי לפירות ישראל, וכן עמא דבר".

החיד"א בברכ"י (יו"ד סי' שלא סעי' י ד"ה ועתה) הפריך טענה זו והוכיח מכך שגם בסוף ימיו חזר הב"י על שיטתו שאין קדושת שביעית בפירות נכרים ושהם חייבים בתרו"מ אם נגמרה מלאכתם ביד ישראל, והסתמך על התאריך שמציין מרן הב"י באותה תשובה שהיא שנת השל"ד¹².

תשובה זו נדפסה לאחר פטירת הב"י, אך כבר העיד עליה מהר"ם גאלאנטי זצ"ל שהיא נכתבה על ידי מרן הב"י בעצמו. את הצורך בעדותו של מהר"ם גאלאנטי זצ"ל, נימק החיד"א (ברכ"י שם ד"ה ומכאן תשובה למ"ש בספר חרדים) כצורך להפריך את מה ששמע המהר"ט שהב"י חזר בו מדעתו. מסתבר שתקופה מסויימת לאחר פטירתו של הב"י, רווחה השמועה שמרן הב"י חזר בו, וכפי שגם הבין רבי אלעזר אזכרי זצ"ל בספר חרדים (שם). לכך היה צורך שמהר"ם גאלאנטי זצ"ל שהכיר את רבינו יוסף קארו — יעיד שתשובה זו גם היא "מכתב ידו של מורינו הרב". כיוון שתשובה זו נדפסה כשנה לפני פטירת הב"י מוכח בבירור שהב"י נשאר בדעתו עד יומו האחרון שפירות נכרים חייבים בתרומות ומעשרות. וכלשונו של החיד"א (שם): "ללמדנו דעד זיבולא בתרייתא הנה זה עומד מרן בסברתו". אולם כפי שנראה בהמשך היו כמה גישות בפוסקים כיצד לנהוג ביחס להפרשת תרו"מ בשביעית, וכיצד דיון זה עומד ביחס למחלוקת אם בכלל יש קדושת שביעית בפירות נכרים.

1. הסוברים שפירות נכרים אינם קדושים וחייבים בתרומות ומעשרות

מפוט הדברים עולה, שהסוברים שיש חיוב הפרשת תרו"מ מפירות נכרים בשביעית, נוקטים גם שאין קדושת שביעית בפירות אלו¹³. כך נראה בשו"ת

12. יש לציין שזו התשובה שבה מוזכר גם החרם שעשה הב"י ובית דינו כנגד כל מי שיפטור תרו"מ בפירות נכרים.

13. שיטה זו מבוססת על ההבנה שאף שאין לנכרי קניין בא"י להפקיע קדושתה מכל מקום כאשר הקרקע ברשותו לא חלה על הפירות קדושת שביעית, וכפי שביאר רבי יוסף קארו בכס"מ (הל' תרומות פ"א ה"י, והל' שמיטה ויובל פ"ד הכ"ט) את שיטת הרמב"ם (שם), ובשו"ת אבקת רוכל (סי' כב-כה). ועי' בדברי הגרי"א הרצוג זצ"ל (פסקים וכתבים סי' נד אות ב) שביאר מדוע לעניין תרו"מ כשקונים מהנכרים מתחייבים בתרו"מ במצבים מסוימים. בעוד שבשביעית אם גדל בשדה נכרי פוקעת הקדושה גם כשהפירות מגיעים לידי ישראל.

הרדב"ז (ח"ו ב' אלפים רכ"א) ובשו"ת אבקות רוכל (סי' כד), וכך נראה שלמדו בדבריהם הברכ"י (י"ד סי' שלא סעי' י מד"ה ועתה) כפי שהובא לעיל, שו"ת מהרשד"ם (י"ד סי' קצב), שו"ת שדה הארץ (ח"ג י"ד סי' כט)¹⁴, פאה"ש (סי' כג סעי' יב בהגה). בספר ארץ חיים (סתהון י"ד סי' שלא סעי' יט עמ' 415-416) כתב שכך המנהג בארץ ישראל. וכך הכריעו הרבה מהפוסקים בדורינו, שאין חיוב לנהוג קדושת שביעית בפירות אלו, ומפרישים מהם תרו"מ. אמנם לגבי הברכה כתבו שלא לברך עפ"י הכלל שלא לברך במקום שיש מחלוקת. כן פסקו הגרא"ה קוק זצ"ל בשו"ת דעת כהן (סי' רלט אות א-ב), הגריא"ה הרצוג זצ"ל (פסקים וכתבים זרעים סי' נד-נה), וכן פסק מו"ז בשו"ת ישכיל עבדי (ח"ו בהשמטות עמ' שט). וכן פסקו בכרם ציון (שביעית הלכות פסוקות פרק יט סעי' א), ספר השמיטה (ח"א פ"י סעי' ד), תורת השמיטה (סעי' פו ושם הע' קסז), שו"ת מנחת יצחק (ח"ט סי' קטז ד"ה אמנם להלכה)¹⁵, שו"ת ציץ אליעזר (ח"א סי' סו אות ה), מעדני ארץ (הערות בעניני שביעית סי' לז), שו"ת יביע אומר (ח"ג י"ד סי' יט אות ו' ד"ה ותבט עיני).

2. הסוברים שאין קדושת שביעית ופטורים גם מתרו"מ

מנהג פחות מוכר היה שלא להפריש תרו"מ מפירות נכרים בשביעית, גם בין אלו שנהגו כדעת מרן הב"י שאין קדושת שביעית בפירות נכרים. כך עולה מדברי שו"ת שדה הארץ (ח"ג י"ד סי' כט) שהביא מנהג זה שנהגו בתקופתו (לפני כ-200 שנה) בירושלים ואלו דבריו:

"כי המנהג של עתה פה עיה"ק ירושלים תובב"א הוא כסברת מרן ז"ל לעניין שלא לנהוג דיני שביעית. אבל לעניין המעשרות אינם מעשרים בשנת השביעית רק החרדים אל דבר ה".

בתחילת דבריו הוא דוחה מנהג זה בצורה מוחלטת בטענה ש"הנהגת תרי קולי שלא לנהוג דיני שביעית וגם שלא לעשר, נראה שח"ו ליבו הלך חשכים לתפוס תרי קולי". אולם בסוף תשובתו הוא מביא את שכתב הרב משה מזרחי זצ"ל בעל שו"ת אדמת קדש¹⁶, ולדעתו מרן הב"י נשאר איתן בדעתו שאין חיוב לנהוג קדושת שביעית בפירות נכרים, כפי שמוכח בתשובתו בשו"ת אבקות רוכל (סי' כד). אולם הב"י חזר בו ממה שחייב בתחילה להפריש תרו"מ מפירות אלו

14. חובר על ידי רבי אברהם מיוחס זצ"ל מרבני ירושלים (תשובה זו נדפסה מחדש בסוף שו"ת משנת יוסף ח"ב עמ' קמט).

15. וחזר על דבריו בעוד מקומות: שו"ת מנחת יצחק (ח"י סי' קג ד"ה ובספר פאת השולחן, ח"ו סי' קכח ד"ה ובהיותי בזה, ח"ח סי' צו ד"ה והנראה בזה).

16. שהיה אחד מחכמי ירושלים באותה תקופה.

בשביעית. לדעתו זוהי גם כוונת לשון השו"ע (יר"ד סי' שלא סעי' יט) שכתב שבשנה השביעית "אין בה תרומות ומעשרות כלל".

יתכן שכך גם הבין הספר חרדים (סי' נו) שסבר שאין להפריש תרו"מ מפירות שביעית, בהסתמך על סתימת לשון השו"ע (סי' שלא סעי' יט) שפירות שביעית פטורים מתרו"מ, אך הספר חרדים לא כתב שיש בהם קדושת שביעית. היוצא מדבריהם שאין קשר הכרחי בין העדר קדושת שביעית לבין חיוב תרו"מ¹⁷.

במעדני ארץ (קונטרס הערות – הל' שביעית סי' ב) ¹⁸ הוסיף, שיתכן שמנהג זה היה מבוסס על ההנחה שתרו"מ בזה"ז הם מדרבנן, ובשל כך ניתן אולי להקל בצירוף של מספר ספיקות, שמא נוקטים כאחת הדעות המובאות בזה:

- א. מירוח ישראל בפירות נכרים אינו מחייב בזה"ז אלא בדגן תירוש ויצהר¹⁹.
- ב. אם תבואות ישראל פטורות כ"ש שתבואות נכרים פטורות, שלא ייצא שהטפל חמור מן העיקר, אף שאין בהם קדושת שביעית.
- ג. עדיף לומר שהב"י חזר בו רק מדעתו לחייבם בתרו"מ מאשר לומר שהוא חזר בו מההתייחסות הכללית לתבואות נכרים בשביעית. דבר שמטיל בספק את יסוד המנהג שנהגו בכל א"י כמותו שאין לנהוג קדו"ש בגידולין של שדות נכרים.
- ד. שמא הלכה כדעת ספר התרומה (הל' ארץ ישראל) שלאחר חורבן בית-שני קרקע בבעלות נכרי, מופקעת מחיוב תרו"מ לגמרי.

המעדני ארץ (שם) הוכיח גם מדברי הירושלמי (ביכורים פ"ב ה"ד) שאתרוג שחנט בשישית ונלקט בשביעית, אין עליו קדושת שביעית כיוון שהיא נקבעת עפ"י זמן החנטה, מאידך הוא פטור מתרו"מ שחיובם נקבע עפ"י זמן הלקיטה, וכיוון שנלקט בשביעית – פטור מתרו"מ²⁰. לדעתו, הירושלמי מסתמך על הספרי (דברים פר' תבוא) שאין חיוב תרו"מ בכל פירות שביעית, גם כאלה שבמהותם לא חלה עליהם קדושה שביעית, כגון: פירות חו"ל שנתמרחו בארץ, או פירות נכרי שגדלו בשביעית ונגמרה מלאכתם ביד ישראל²¹.

17. כך דייק בשו"ת משנת יוסף (ח"ב עמ' קנב הע' יא).

18. עמ' קנא (ד"ה ועפ"י), ונדפס גם בשו"ת מנחת שלמה (ח"א סי' לט).

19. שלגביהם כולם מודים שחיובם מן התורה בזמן שתרו"מ מן התורה.

20. ואע"פ שהם שתי קולות שסותרות אחת את השניה, כתב הגר"א לירושלמי (שם) שהירושלמי הבין שזו גזירת הכתוב.

21. הנפק"מ בין שני הנימוקים שהביא הגרש"ז אויערבאך זצ"ל שאם הקולא היתה מחמת צירוף של ספיקות, אין מקום להקל כאשר בעז"ה חיוב שביעית ותרו"מ יהיו מן התורה. אולם אם

3. הסוברים שיש קדושת שביעית בפירות נכרים ויש חיוב להפריש תרו"מ

לעומת הדעות המקילות שהבאנו לעיל, יש פוסקים אשר חששו לחומרות של שתי הדעות הן לנהוג קדושת שביעית בפירות הנכרים והן להפריש מהם תרו"מ. כך כתב מהר"ם בן חביב (תוספת יום הכיפורים יומא פג ע"א ד"ה ולעניין): "ומחזורתא דפסקא לחוש לב' הסברות להחמיר לעשרן כדברי מרן ולעשות בהם ביעור דהיינו הפקר כדעת הסמ"ג ומהר"י קורקוט".

והקשה על דבריו בשו"ת ציץ הקדש (ח"א סי' טו ס"ק ז ד"ה ועדיין). הרי ההתנגדות של חכמי צפת בזמן הב"י היתה גם לאלו שרצו לנהוג קדושת שביעית רק בתור חומרא, כפי שמובא בשו"ת מהרשד"ם (י"ד סי' קצב)?! ותירץ בציץ הקדש (שם) שאולי החרם שלא לנהוג קדושת שביעית היה רק בזמנם²², ולא לאחר מכן. וכך גם כתב רבי שלמה הכהן בשו"ת שעות דרבנן (נדפסה בשו"ת משנת יוסף ח"ב בתשובות סי' ב ס"ק טו ד"ה עוד אינה ליד).

לדעת החזו"א (שביעית סי' כ ס"ק ז ד"ה ומיהו) שיטה זו היא מעיקר הדין, והוא סובר שיש לחלק בין פירות ישראל לפירות נכרים בשביעית ביחס לגדרי הפקר שבהם. לדעתו, ישראל שאינו מפקיר שדהו בשביעית, פירותיו הפקר, ולכך הם מופקעים מחמת קדושתם גם מחיוב תרו"מ. אבל פירות נכרי שאינו מצווה על השביעית, יתכן שאין פירותיו הפקר ולכך הם חייבים בתרו"מ כשנגמרה מלאכתם ביד ישראל. מאידך, יש לנהוג בהם קדושת שביעית שאינה תלויה באדם שהפקיר אלא באדמת הארץ. לדעת החזו"א, מרן הב"י (י"ד סי' שלא) נשאר בדעתו שיש חיוב להפריש מהם תרו"מ, כפי שנראה ממה שכתב בשו"ת אבקת רוכל שהובאה לעיל. מאידך הוא הודה למבי"ט שיש לנהוג בהם דיני שביעית, כפי שהביא המהרי"ט. כדעת החזו"א פסק גם בשו"ת ישועות משה (ח"ד סי' ט), מנימוקים נוספים.

ג. מעשר שני או מעשר עני?

שאלה נוספת היא מהי שנת המעשר של פירות נכרים בשביעית, לפוסקים שיש חיוב תרו"מ בפירות אלו?

הסברא להקל היא עפ"י הירושלמי, גם כששביעית ותרו"מ יהיו מן התורה — לא תהיה מציאות של הפרשת תרו"מ מפירות שגדלו בשביעית.

22. אכן גם המהרשד"ם (י"ד סי' קצב) נראה שאין דעתו הייתה נוחה מלהחרים את מי שמחמיר על עצמו והביא עם זאת סימוכין שבמקרים מסויימים כדי לקיים את הדין יש להימנע מחומרא במקום שפסקו להקל.

במשנה (ידים פ"ד מ"ג) נאמר, שגידולי ארצות עמון ומואב חייבים בתרו"מ עפ"י הלכה למשה מסיני²³, אף שאין דין שביעית נוהגת במקומות אלו. נחלקו התנאים במשנה (שם) האם מפרישים מהם בשביעית מעשר שני, או מפרישים מעשר עני, והוכרעה ההלכה שמעשרים שם מעשר עני, וז"ל (שם):

"בו ביום אמרו עמון ומואב מה הן בשביעית? גזר ר"ט מעשר עני, וגזר ר"א בן עזריה מעשר שני. א"ד ישמעאל: אלעזר בן עזריה, עליך ראייה ללמד שאתה מחמיר, שכל המחמיר עליו ראייה ללמד! אמר לו ר"א בן עזריה: ישמעאל אחי, אני לא שניתני מסדר השנים, טרפון אחי שינה ועליו ראייה ללמד! השיב ר"ט: מצרים חוץ לארץ, ועמון ומואב חוץ לארץ, מה מצרים מעשר עני בשביעית, אף עמון ומואב מעשר עני בשביעית. השיב ר"א בן עזריה: בבל חו"ל, עמון ומואב חו"ל, מה בבל מעשר שני בשביעית, אף עמון ומואב מעשר שני בשביעית. אמר ר"ט: מצרים שהיא קרובה עשאוה מעשר עני, שיהיו עניי ישראל נסמכים עליה בשביעית, אף עמון ומואב שהם קרובים נעשים מעשר עני, שיהיו עניי ישראל נסמכים עליהם בשביעית וכו', וכשבא ר' יוסי בן דורמסקית, אצל רבי אליעזר בלוד, אמר לו: מה חדוש היה לכם בבית המדרש היום? אמר לו: נמנו וגמרו, עמון ומואב מעשרים מעשר עני בשביעית! בכה רבי אליעזר ואמר (תהלים כה) סוד ה' ליראיו ובריתו להודיעם צא ואמור להם אל תחושו למנינכם מקובל אני מרבן יוחנן בן זכאי ששמע מרבו ורבו מרבו עד הלכה למשה מסיני שעמון ומואב מעשרין מעשר עני בשביעית".

משנה זו עמדה ביסוד המחלוקת מהי שנת המעשר של פירות נכרים בשביעית, האם מקרה זה דומה להלכה שהוכרעה במשנה (שם), או שיש הבדל בין המקרים?

1. הסוברים שמפרישים מעשר עני במקום מעשר שני

בהתבסס על משנה זו כתב הכפתור ופרח (הוצאת ביהמ"ד להלכה בהתיישבות ח"ב עמ' קנה) שגם גידולי נכרי בשביעית שנגמרה מלאכתם בידי ישראל, חייבים

23. כפי שמקובל להסביר ארצות אלו הן בתחום עמון ומואב שלא טהרו בסיחון והן ארץ קיני קניזי וקדמוני הנזכרות בגבולות ברית בין הבתרים. מיקומן כפי שמקובל הוא מדרום לנחל ארנון שהוא הקו המפריד בין נחלת ראובן גד וחצי שבט המנשה לבין עמון ומואב. כך שמצפון לנחל ארנון נהגה בה שביעית לדעת הרבה מפרשים (שביעית פ"ט מ"ב) וכפי שפסק הרמב"ם (הל' שמטו"י פ"ד הכ"ו), לפחות בזמן בית ראשון — אך שלא כמותן לא נתקדשו כלל בקדושת א"י, אלא לעתיד לבוא.

במעשר עני. לדעתו כמו שבעמון ומואב תיקנו להפריש מעשר עני בשביעית כדי שייסמכו עליהם עניים בשביעית, כן הוא גם בגידולי נכרים בא"י שנגמרה מלאכם על ידי ישראל.

ההנחה של הכפתור ופרח היא "ושאחר שפירות הנכרים אין בהם דין שביעית — הוה להו בשביעית כפירות עמון ומואב שמפרישין המתנות על הסדר"²⁴.

יש לציין שהרדב"ז בתשובותיו (ח"ו סי' ב' אלפים רכא) אף שקיבל את דעת הכפתור ופרח בעצם חיוב הפרשה, חידש שאין להפריש מהם לא מעשר שני ולא מעשר עני. לדעתו, כיוון שמעשר שני נוהג רק בשנים א' ב' ד' ה' למניין השנים, ומעשר עני נוהג רק בחשבון ג' ו' למניין השנים, לכן בשביעית אין חיוב להפריש אף אחד משני סוגי המעשרות הללו מפירות נכרים²⁵. כפי הנראה דעתו לא התקבלה למעשה, כיוון שדין זה סותר לכאורה הלכה מפורשת שאין עליה חולק (רמב"ם הל' מע"ש ונט"ר פ"א הי"ב), ש"כ כל הפטור ממעשר ראשון פטור מן השני ומן העני, וכל שחייב בראשון חייב בשניהם, וכפי שהקשה בשו"ת מנחת יצחק (ח"י סי' קג).

כדעת הכפ"פ פסק מרן באבקת רוכל (סי' כד) ובב"י (ריש סי' שלא ד"ה ואין בה תרומות ומעשרות), והביא דבריו להלכה הרמ"א בהגהתו לשו"ע (יר"ד סי' שלא סעי' יט).

כדעה זו נקטו הרבה מן הפוסקים וביניהם:

ביאור הגר"א (יר"ד סי' שלא ס"ק נט), פאה"ש (סי' כג סעי' יב ובביש"ר שם), ארץ חיים (סתהון יר"ד סי' שלא סעי' יט), כרם ציון (שביעית הלכות פסוקות פרק יט סעי' א), ספר השמיטה (ח"א פ"י סעי' ד), תורת השמיטה (סעי' פו ושם הע' קסז), מו"ז בשו"ת ישכיל עבדי (ח"ו

24. בשו"ת המבי"ט (סי' יא) הוכיח מכך את דעתו שאין חיוב הפרשת תרו"מ ביבול נכרים. שהרי אף אחד מהתנאים (שם) לא הביא ראיה לשיטתו כיצד היו מפרישים מיבול נכרים וללמוד מכך לדין עמון ומואב!?

ודחה ראיה זו בשו"ת אבקת רוכל (סי' כד) "שבאותו זמן היתה א"י כולה מיושבת מישראל ולא היו בה נכרים כי אם מעט ולא היה ישראל צריך ליקח מהנכרי וכיון דהויא מילתא דלא שכיח לא שייך ביה מנהגא והיאך יביאו ראיה ממנו".

25. לענ"ד דברי הרדב"ז (שם) לכאורה סותרים דברים שכתב במקום אחר. שלפי דבריו בפירות שביעית של נכרי שנגמרה מלאכתם בידי ישראל יש חיוב תרו"מ, ואילו בהל' מתנו"ע (פ"ו הי"ב ד"ה כולה הפקר) כתב שהטעם שפירות שביעית פטורים מתרו"מ מפני ששביעית אפקעתא דמלכא כמבואר בגמ' (ב"מ צט ע"ב) — והרי לפי נימוק זה גם פירות נכרי שנגמרה מלאכתם בידי ישראל היו צריכים להיות פטורים מתרו"מ בשביעית כיון שזה הופקע על ידי ציווי ה' יתברך ב"אפקעתא דמלכא" וכפי שנימק בשו"ת המבי"ט (סי' יא) את דעתו לפטור בכל מצב פירות הגדלים בשביעית באדמת הנכרי.

יתכן לומר שס"ל לרדב"ז (שם) ששביעית מופקעת ועומדת אצל אדם מישראל שהוא בר חיוב — אבל אצל נכרי שאינו בר חיוב אין אפקעתא דמלכא מתרו"מ. אולם עדיין יתכן שס"ל שיש קדושת שביעית בפירותיו.

בהשמטות עמ' ט). שו"ת מנחת יצחק (ח"ט סי' קטז ד"ה אמנם להלכה, ח"י סי' קג ד"ה ובספר פאת השולחן), שו"ת ציץ אליעזר (חי"א סי' סו אות ה), שו"ת יביע אומר (ח"ג י"ד סי' יט אות ו' ד"ה ותבט עיני).

אלא שיש להקשות על השוואה זו, שמתוך מסקנת המשנה נראה שלכל צד היתה סברא טובה, ומה שהכריע זה "הלכה למשה מסיני עמו"ן ומואב מעשרים מעשר עני בשביעית". יתירה מזאת, קיים הבדל מהותי בין מקומות אלו שחיובם בתרו"מ אינו יכול להיות אף פעם מן התורה, לבין גידולי א"י בשביעית שבשל ישראל, עיקרון הוא מן התורה, אלא שיש מגבלות המונעות את החיוב הזה להתממש בימינו. וכמו כן גידולי נכרים שנגמרה מלאכתם ביד ישראל כתב הרמב"ם (הל' תרומות פ"א הי"א) שחיובם בתרו"מ הוא מן התורה²⁶.

2. הסוברים שמפרישים מעשר שני

בשו"ת מנחת שלמה (ח"א סי' לו) כתב שמצד הסברא יכול נכרים בשביעית שמירח ישראל — יש להפריש ממנו דווקא מעשר שני. דעתו היא שבא"י הולכים תמיד לפי הסדר — ואחר שנת מעשר עני מפרישים מעשר שני. לכן כיוון שהשישית היא שנת מעשר עני, לכך בשביעית יש להפריש מעשר שני במקרים שיש בהם חיוב תרו"מ.

כראיה לכך הוא מביא מהמשנה (ידים שם) שבארץ בבל הפרישו בשביעית מעשר שני ולא מעשר-עני. לדעתו רק בעמון ומואב שעצם ההפרשה הייתה מחמת תקנה, הצריכו להפריש מעשר עני שלא כסדר השנים, בגלל צורך העניים. אולם כאשר ההפרשה היא מעיקר הדין²⁷ ולא מחמת התקנה — אין אפשרות לשנות מסדר השנים, ואם עשו כן, הרי שהפירות טבל גמור.

בשו"ת דעת כהן (סי' רלט אות א) אף שקיבל את דעת הב"י והרמ"א, הוסיף שרצוי להפריש גם מעשר שני, וז"ל:

"עפ"י פסק הרמ"א, עפ"י דעת הב"י והכפתור ופרח, צריך לעשר מעשר עני. ומכל מקום טוב וישר הוא להתנות ולהפריש בתחילה מעשר שני ולפדותו בלא ברכה, ולומר אח"כ ואם צריכים לעשר מעשר עני בשנה זו — הרי מה שנקרא בשם מע"ש יהיה מעשר עני. וראוי לצרף הידור

26. כראיה לחילוק זה ניתן להביא מדברי הכס"מ (הל' תרומות פ"א הכ"ב בתירוץ השני) שפירות ייבוא שנגמרה מלאכתם בארץ חיוב ההפרשה מהם הוא מדין תורה, אע"פ שגדלו בחו"ל שהוא מקום של פטור גמור. ועיי' חידושי הגר"ח הלוי (הל' תרומות שם).

27. אם כן כיצד פשיטא לכל הפוסקים הנ"ל שניתן ללמוד מדין עמון ומואב שחיובם מדברי סופרים להפרשה שחיובה העקרוני הוא מדין תורה? אף כאשר חיוב זה הוא מדרבנן.

זה לאיזה דעות הנוהגים להתנות בשביל הספק התמידי במנין השנים, וכן הנהגתי בשמיטה דשנת תר"ע העברה".

במעדני ארץ ומנחת שלמה (שם) הביא הכרעה זו ואף נקט כמותה למעשה, כיוון שלא רצה לפסוק למעשה בניגוד לדברי הב"י והרמ"א. וכך המנהג כיום, שכאשר מפרישים תרו"מ בשביעית מיבול של נכרים שנגמרה מלאכתו בידי ישראל, אזי בנוסח הפרשה קוראים שם למעשר שני וגם למעשר-עני, ומחללים את המעשר שני על מטבע בלא ברכה.

ד. הגדרת מירוח הנכרי — מעשה או בעלות

לאור האמור עולה השאלה, באלו מקרים קובעים שגמר המלאכה נעשה על ידי ישראל וחייבים להפריש תרו"מ, ובאלו מקרים קובעים שהוא נעשה על ידי נכרים, ופטורים מתרו"מ. התשובה לכך נעוצה בשאלה, האם בעלות של ישראל או הנכרי בשעת גמר המלאכה הם שקובעים למי לשייך את הגמר-מלאכה. או שמא הדבר שקובע את הגדרת גמר המלאכה זה מי אכן גמר בפועל את המלאכה.

שאלה זו נתונה במחלוקת הראשונים, כיצד מתבארת הגמ' (בכורות יא ע"א-ע"ב) הדנה ביבול נכרים שהתמרח²⁸ על ידי ישראל, וז"ל הגמ' (שם):
 "אמר רבי ישמעל ב"ר נתן, אמר רבי חנינא: הלוקח טבלים ממורחים מן הנכרים מעשרן והן שלו. דמרחן מאן? אילימא דמרחינהו נכרי. דגנך אמר רחמנא — ולא דיגון נכרי. אלא דמרחינהו ישראל ברשות נכרי, מעשרן דאין קניין לעובד כוכבים בארץ-ישראל להפקיע מיד מעשר. והן שלו, דאמר ליה: קאתינא מכח גברא דלא מצית אישתעויי דינא בהדיה".

מפשט הסוגיה עולה שההנחה הבסיסית היא שמירוח הנכרי פוטר²⁹ ורק מירוח ישראל מחייב בתרו"מ. לכן, הלוקח את התבואה חייב בתרו"מ, כיוון שמדובר שהישראל מירח את התבואה ובכך נחשב שהוא עשה את גמר מלאכת התבואה. אלא שלשון הגמ' (שם) "דאמרחינהו ישראל ברשות עכו"ם", מעלה את השאלה האם כוונתה שאין שום משמעות לבעלות הנכרי בשעת המירוח, ולכן אם הישראל מירח את התבואה היא חייבת בהפרשת תרו"מ, אף שמירח אותה

28. מירוח הוא גמר המלאכה בתבואה, אך פעמים רבות הוא שם מושאל לפעולות גמר-מלאכה גם בפירות וירקות.

29. כפי שנתבאר לעיל (פיסקה א) שדעה זו נפסקה גם בשו"ע (יו"ד סי' שלא סעי' ד), ושכך נוקטים למעשה רוב האחרונים.

בעודה בבעלות הנכרי. או שבעלות הנכרי בשעת המירוח פוטר מחיוב תרו"מ, אף אם ישראל יעשה את המירוח. לפי זה כוונת הגמ' תתפרש שהישראל מירח את התבואה רק אחר שקנה אותה מן הנכרי. בשאלה זו נחלקו הראשונים, ולשאלה זו יש השלכה לגבי הפרשת תרו"מ בשביעית מתבואת נכרים.

1. הסוברים שמירוח נכרי פוטר מתרו"מ כשהמעשה והבעלות של נכרי

מתוך דברי רש"י נראה שמירוח ישראל מחייב אף אם הוא נעשה כשהתבואה עדיין בבעלות הנכרי, וכ"כ רש"י (בכורות שם ד"ה דאמר חניה) "שהיה ישראל אריס וקרקע של עובד כוכבים הוי". לשיטתו מירוח עכו"ם שפוטר, זהו דווקא כשהנכרי היה גם הבעלים על התבואה וגם הוא עשה בפועל את המירוח.

כך גם כתב בסוגייה בגיטין (מז ע"א ד"ה דיגונך), כאשר הגמ' (שם) ביארה, שלדעת רבה מירוח הנכרי פוטר מתרו"מ מהלימוד "דגנך — ולא דגן נכרי", ועל כך כתב רש"י (שם ד"ה דיגונך):

"שאם מירוחן עובד כוכבים והן שלו בשנת מירוח שהוא גמר מלאכתן למעשר, מירוח העובד כוכבים פוטרן, ואפילו לקחן מישראל בשבליים."

וכן ניתן לדייק מתוך פירוש רש"י (מנחות סז ע"ב ד"ה גזירה) לגזירת בעלי כיסין³⁰, שחז"ל גזרו לחייב בתרו"מ תבואה שנגמרה מלאכתה על ידי נכרי, מתוך חשש שעשירים יהודים (בעלי כיסים) יתחמקו מחיוב תרו"מ על ידי שיזכו את תבואתם לנכרי, ויבקשו מהם לעשות את המירוח. מוכח שלדעתו אף אם הבעלות על התבואה היא של הנכרי, אם הישראל עושה את גמר המלאכה היא חייבת בתרו"מ³¹.

30. גזירה זו הייתה לחייב תבואת נכרי בתרומות ומעשרות מדרבנן, על מנת שלא תהיה לעשירים תואנה (בעלי כיסין) לפטור תבואתם מתרו"מ בטענה שהיא תבואת נכרי. ויש מחלוקת מה החשש שעמד בפני חכמים לפני שגזרו גזירה זו.

31. יש לציין שאף שהוזכרה כאן (וכן לקמן) גזירת בעלי כיסין נחלקו הראשונים האם הכרעת הסוגיה (מנחות שם) לחוש לגזירה זו — כפי שדייקו חלק מן הראשונים. או שהסוגיה לא הכריעה כגזירה זו, לפי הראשונים הסוברים שגם בזה"ז מירוח הנכרי פוטר מתרו"מ. גם בדעת הרמב"ם ביחס לגזירה זו רבו הפירושים: שהרי מתוך דברי הרמב"ם (הל' תרומות פ"א הי"א) נראה שס"ל שגם למעשה מירוח הנכרי פוטר מתרו"מ. אך הרדב"ז (שם הי"ג) וכן ביאור הגר"א (יו"ד סי' שלא ס"ק טז) ביארו שסובר את דין גזירת בעלי כיסין. אמנם המהר"י קורקוס (הוב"ד בכס"מ שם הי"ג ד"ה וכן הנכרי) כתב שהרמב"ם (הי"א) ס"ל שגזירה זו הייתה רק על תבואה שהייתה בתחילה בבעלות ישראל, ולא על תבואה שגדלה מתחילתה ועד סופה ברשות הנכרי, שעליה אין חשש שיערימו. כך גם ביאר בשו"ת הרב בצלאל אשכנזי (סי' א דף ב ע"א ד"ה עתה). אמנם על הסבר זה יש לשאול, מדוע בכל זאת הזכיר הרמב"ם (הל' תרומות פ"ד ה"טו) גזירה זאת כנימוק מדוע חז"ל גזרו שנכרי שהפריש תרו"מ, תרומתו תרומה,

כך נראה גם מדברי הר"י (קידושין מא ע"ב תוס' ד"ה העכו"ם והכותי), רמב"ן (קידושין שם) והריטב"א (קידושין מא ע"ב הוצאת מוסד הרב קוק ד"ה התנן הנכרי) שהעמידו את מחלוקת ר"ש ורבנן אם נכרי שתרום תרומתו תרומה, במציאות שהנכרי תרום מתבואה שלו, שהתחייבה בתרו"מ בגלל שישראל ביצע את פעולת המירוח, וז"ל הריטב"א (שם):
 "לפיכך הנכון כמו שפירש רבינו יצחק בעל התוספות ז"ל דהא לכו"ע פליגי, ואפילו למאן דאמר דיש קניין לנכרי בארץ ישראל ומירוח הנכרי פטור ומיירי נמי כשמרחו על ידי ישראל".

2. הסוברים שבעלות הנכרי בשעת המירוח פטורת מתרו"מ

דעת הרא"ש (הוב"ד בשטמ"ק על הגליון בכורות יא ע"ב אות כד) שרק הבעלות בשעת המירוח קובעת אם התבואה מתחייבת בתרו"מ. לדבריו זוהי גם דעת רש"י (בכורות שם)³², וז"ל הרא"ש (שם):

"דמרחינהו ישראל וכו': פירש"י ז"ל, אריס של עובד כוכבים. ולא רצה (רש"י) לפרש, כמו שמשמע פשטא דסוגיה שמירוח הישראל תבואת העובד כוכבים. משום, דאכתי מקרי מירוח העובד כוכבים. כיוון שהתבואה שלו, אף על פי שמירחה הישראל. כי היכי, דלא מיקרי מירוח העובד כוכבים, אם מירוח עובד כוכבים, תבואת ישראל".

לפי דעה זו יוצא שכמו שבעלות הנכרי פטורת אף אם מי שביצע את המלאכה היה ישראל, כך בעלות ישראל מחייבת אף אם מי שביצע היה נכרי.

כך גם כתב הרא"ש בתשובותיו (כלל ב סי' ב) בדין עיסת ישראל שגלגלה פועל עכו"ם שהיא חייבת בחלה. וז"ל הרא"ש (שם):

"מה שכתבת מורי אם גלגול האיני יהודי פטור אין נפקותא בדבר כי מה שגלגולו פטור, היינו דווקא בשלו, אבל בשל ישראל אינו פטור³³".

כמבואר בגמ' (קידושין מא ע"ב).

גם ביחס לדעת השו"ע (יר"ד סי' שלא סעי' ד) ניתן לבאר כאחד ההסברים שהובאו ברמב"ם. אמנם הגר"א (יר"ד סי' שלא ס"ק טז) נקט הסבר שהשו"ע הכריע במחלוקת ראשונים זו לקולא, כיון שפסק שתרו"מ בזה"ז הם מדרבנן.

ובכל זאת, אף שגזירה זו לא נפסקה להלכה, בכל אופן מתוך ההסברים השונים בטעמי גזירה זו, ניתן ללמוד משיטות הראשונים, אם מירוח הנכרי שפוטור זהו בעלות או מעשה בפועל.

לדעת הרא"ש הטעם שכתב רש"י (שם) שהישראל היה אריס של הנכרי, כיון שלאריס יש בעלות מסוימת בתבואה. אבל סתם פועל ישראל הממרח בתבואת הנכרי יהיה פטור כפי שלמד בדעת רש"י.

33. בתחילה נראה היה לומר שהרא"ש בתשובותיו (כלל ב סי' ב) דייק דין זה מהסוגיה בכורות (יא ע"ב), ומתוך כך למד כן גם להפרשת חלה על סמך ההשוואה שעשתה הגמ' (מנחות סז ע"ב) בין מירוח תבואה על ידי נכרי, לגלגול עיסה על ידי נכרי. אולם מתוך דבריו בתשובה

הרא"ש הישווה הפרשת חלה להפרשת תרו"מ וכתב שבכל הדינים הנ"ל התורה ממעטת את התבואה של הנכרי מהחיוב, ולא את מעשה הנכרי. וכתב שרבינו שמחה הביא לכך ראייה מירושלמי (פאה פ"ב ה"ה) שקציר של נכרי פטור מלקט שכחה ופאה, דווקא כשזה בבעלות הנכרי, אך נכרי שקצר תבואת ישראל, היא חייבת בלקט שכחה ופאה, וז"ל הירושלמי (שם):

"...במה דברים אמורים, כשקצרו לעצמן, אבל קצרוה לישראל חייבת".
 כך ניתן לדייק מדברי התוספתא (פאה פ"ג ה"א): "אין שוכרין פועלים עובדי כוכבים מפני שאין בקיאי³⁴ בלקט שכחה ופיאה". משמע, שלא פטרה תורה תרו"מ חלה ולקט שכחה ופאה של נכרי, כי אם כשזה היה בבעלות הנכרי³⁵. אבל כשזה בבעלות ישראל והנכרי, רק ביצע את פעולת הגמר-מלאכה, דינו כמירוח ישראל.

כך גם כתב המאירי (גיטין מז ע"א מהדורת שלזינגר עמ' 204 ד"ה זה שביארנו):
 "זה שביארנו, שכל שנדגנו ביד נכרי, אפילו היו של ישראל פטורין. ומפני שאנו דורשין דיגונך ולא דיגון נכרי. פירושו דווקא בשלקחן הנכרי והן שלו אבל אם הם של ישראל אלא שהנכרי ממרחן בשכירות אין זה פטור כלל. וכן, במה שאמרו: גלגול נכרי, פטור בחלה. ואין טענה לפטור עיסה שלנו, המגולגלת ביד שפחה ארמית, מן החלה. שלא נאמרה, אלא כשלקחה ישראל ממנו מגולגלת. וכן הסכימו בה, גדולי קדמונינו, עם קצת חכמי ספרד."

וכן כתב גם בפירושו למס' חלה (מהדורת סופר פרק ג עמ' 29 ד"ה ואתה), כשאחת ההוכחות שלו היא מדברי התוספתא, המבחינה בין גלגול עיסת ישראל על ידי נכרי, לבין גלגול עיסת נכרי על ישראל, וז"ל התוספתא (חלה מהדורת ליברמן פ"א ה"א):
 "המליי של ישראל ופועלי גוים עושין בתוכו חייב בחלה המליי של גוים ופועלי ישראל עושין בתוכו פטור מן החלה".

(שם) נראה שהבין זאת מדרך הלימוד שמיטתו חכמים בדרשותיהם את תבואת הנכרי מחיובים מסויימים. במקרים אלו לדעת הרא"ש, המיעוט בחיוב הוא בשל בעלות הנכרי. בחלה: "ראשית עריסותיכם — ולא של נכרים", בלקט ובפאה: "ובקוצרכם (את קציר ארצכם) — פרט לשקצרוה עכו"ם", בשכחה: "כי תקצור קצירך ושכחת — פרט לשקצרוה עכו"ם", והוא הדין בתרו"מ: "דגנך — ולא של עכו"ם".

34. לפי הגירסא במהדורת ליברמן צ"ל "לפי שאין פקיעין", אך פשוט שהכוונה שאין בקיאי שהרי פ' וב' מתחלפות.

35. אמנם מה שכתב הרא"ש שזו גם דעת רש"י (בכורות שם) קצת קשה בהשוואה לדבריו המפורשים בגיטין (מז ע"א), ובמנחות (סז ע"ב), כפי שהבאנו לעיל. והראיה שהביא הרא"ש שרש"י בכורות (יא ע"ב) דיבר על אריס, יתכן לומר שרש"י (שם) כתב את המציאות הפשוטה שכשישראל עבד אצל נכרי, הוא עשה כן בתור אריס.

בדברי התוספתא מפורש שהבעלות של גוי פוטרת מחיוב חלה, ובעלות ישראל מחייבת בחלה, ואין משמעות אם ישראל גלגל את העיסה או הנכרי. כשלדעת המאירי קיימת השוואה בין גלגול העיסה בחיוב הפרשת חלה, למירוח התבואה בחיוב תרו"מ. וכמו שבחלה נתבאר במפורש שהבעלות בשעת הגלגול קובעת אם העיסה היא חייבת או פטורה, כן בתרו"מ הבעלות על התבואה בשעת המירוח קובעת אם התבואה חייבת בתרו"מ או לא.

אולם מדברי התוס' (בכורות יא ע"ב ד"ה דמרחינהו) משמע שבכל מצב שבו יש בעלות לנכרי בשעת המירוח אין חיוב הפרשת תרו"מ. לכן הם מבארים את דברי הגמ' (שם) שהלוקח טבלים ממורחים מן העכו"ם, מעשרן והן שלו, מפני שהתבואה הייתה בבעלות ישראל בשעת גמר-מלאכה, וז"ל התוס' (שם):

"פירש הקונטרס ישראל אריס של עובד כוכבים. וקשה לפירושו אי בחלק עובד כוכבים היינו מריחת עובד כוכבים אי בחלק ישראל אין זה לוקח טבלים ונראה לפרש מרחינהו ישראל ברשות עובד כוכבים אחר שלקחן ישראל והכי קאמר הלוקח טבלים מן העובד כוכבים והן עכשיו ממורחין".

היוצא מדבריהם שבכדי לפטור תבואה מתרו"מ, צריך שתהיה התבואה בבעלות נכרי. ואף שהגמ' (בכורות שם) אמרה: "דמרחינהו ישראל ברשות עכו"ם", כוונתה לומר, שהישראל קנה תחילה את התבואה מן הנכרי ולאחר מכן עשה את הגמר-מלאכה³⁶.

כך גם משמעות דעת ר"י (הוב"ד בשטמ"ק על הגליון בכורות יא ע"ב אות כד) לגבי תבואה שנתמחה בעודה בבעלות הנכרי, שפטורה מתרו"מ אף אם ישראל ביצע בפועל את פעולת המירוח. כשהוא מוכיח זאת מכך שמירוח הקדש פוטר מתרו"מ ושם פשוט שאין נפק"מ מי ביצע זאת, וז"ל:

"...וכי מירוח הקדש רצה לומר, מירוחו ההקדש עצמו! אלא הוי פירוש מירוח ברשות הקדש. ואם כן מרחינהו ישראל ברשות עובד כוכבים הוי כמו מרחינהו העובד כוכבים עצמו! על כן נראה לר"י, דמרחינהו ישראל ברשות עובד כוכבים מיירי שלקחם ישראל מן העובד כוכבים בשבליים. ואחר כך מירחם".

וכך משמע מדברי השטמ"ק במנחות (סז ע"א אות טו) שביאר את הנימוק לגזירת בעלי כיסין שלא כרש"י (מנחות שם ד"ה גזירה), אלא על פי ההבנה שחז"ל חששו

36. לפי דבריהם מיושבת הגי' בגמ' (שם): "דמרחינהו ישראל מרשות עכו"ם" — היינו שהיא הייתה קודם ברשות עכו"ם אך בשעת המירוח היא בבעלות ישראל. אמנם על גי' זו יש להקשות שאם כך כבר יכולה הגמ' היתה לומר: "דמרחינהו נכרי ברשות ישראל", אך למעשה אין זו שאלה כיוון שמעשה שהיה כך היה שהישראל עשה בפועל את מעשה הגמר-מלאכה, והדיון האם זה כבר היה בבעלותו או בבעלות הנכרי המוכר.

שאלולא הגזירה היו ישראלים מקנים תבואתם לנכרי, ואח"כ עושים בעצמם את גמר המלאכה — ונפטרים מתרו"מ בשל העובדה שזו תבואה בבעלות העכו"ם³⁷.

אמנם אין התייחסות למציאות הפוכה שבה הבעלים של התבואה הם ישראלים, ומי שביצע בפועל את המירוח זהו נכרי. השאלה היא האם גם כאן הם סוברים שבעלות הישראל מחייבת בתרו"מ כפי שכתב הרא"ש שהבאנו לעיל.

לסיכום ישנן שלוש שיטות בראשונים מהו מירוח הנכרי שפוטר מחיוב תרו"מ:

דעת רש"י (גיטין מז ע"א), מנחות (סז ע"ב) וכן נראית דעתו בבכורות (יא ע"ב), ודעת עוד ראשונים שרק צירוף של בעלות הנכרי ומירוח בפועל על ידי הנכרי פוטרים מחיוב תרו"מ. כך גם דעת ר"י בתוס' קידושין (מא ע"ב) הרמב"ן (שם) והריטב"א (שם) ולכן הם סוברים שבעלות ישראל בשעת המירוח כבר מחייבת בהפרשת תרו"מ, וכן נראה מדברי השיטה לא נודע למי (קידושין מא ע"ב).

לעומתם דעת הרא"ש (שו"ת כלל ב סי' ב), שטמ"ק (בכורות יא ע"ב, מנחות שם) שאין זה משנה מי מבצע את הפעולה עצמה. לשיטה זו העובדה הקובעת היא מי היה בעל התבואה בשעת הגמר-מלאכה. וכן נראה מדעת התוס' (בכורות יא ע"ב ד"ה דמרחינהו) ור"י (הוב"ד בשטמ"ק על הגליון בכורות יא ע"ב אות כד), שכתבו שמירוח ישראל בתבואת נכרי נחשב כמירוח נכרי. אך אין אצלם התייחסות למירוח נכרי בתבואת ישראל האם הוא פוטר או מחייב.

3. שיטת הרמב"ם

בדעת הרמב"ם (תרומות פ"א ה"ג) נחלקו המפרשים כיצד הוא מגדיר את מירוח הנכרי³⁸:

לדעת המהר"י קורקוס (הוב"ד בכס"מ שם ה"ג), הרמב"ם פוטר הפרשת תרו"מ במקרים מסוימים גם כשהפירות הם בבעלות ישראל. כגון: תבואה שגדלה אצל הנכרי מתחילתה ועד סופה והמירוח נעשה על ידי נכרי, אף שבשעת המירוח היא שייכת לישראל. וז"ל:

"דלדעת רבינו אין חילוק וכל דיגון נכרי פטור אפילו שהוא דגן, ולכך

37. עי' לעיל (הע' 20) שלמעשה אין אנו פוסקים להלכה כגזירה זו.

38. דיון זה הוא לפוסקים לעיל (אות א) שלדעת הרמב"ם (הל' תרומות פ"א ה"א) מירוח הנכרי פוטר גם מדרבנן. אך יש נפק"מ גם לדעות הסוברות (שם) שהרמב"ם מחייב מדרבנן מירוח נכרי. זאת עפ"י המל"מ (פ"ה ה"ז) שאין לעשר תרו"מ מפירות שחיובם הוא חד-דרבנן, על תרו"מ שחיובם הוא תרי-דרבנן. ובזה"ז גמר-מלאכה על ידי ישראל בתבואה או בפירות האילן לדעת הרמב"ם (הל' תרומות פ"ב ה"א) הוא חד-דרבנן, ושהמירוח נעשה על ידי נכרי הוא תרי-דרבנן.

כשמכר הנכרי פירות מזוברים אחר שבאו לעונת המעשרות ומירחן נכרי פטורים לגמרי, אע"פ שבשנת מירוח היו של ישראל דכיוון שנכרי מירחן פטורים מן התורה, וכיוון שגם הביאו שלישי בידו לא חייבו בו חכמים".
 כך גם מפרש הכס"מ (שם הי"ג) ודייק כן מלשון הגמ' בבכורות (יא ע"ב)³⁹, וכך גם מפרש את דעת הרמב"ם בשו"ת הרב בצלאל אשכנזי (סי' א דף ב ע"א ד"ה עתה)⁴⁰.

ההשלכה המעשית של דיון זה הוא הוא ביחס להפרשת תרו"מ מפירות היתר-מכירה. כיום, מכירת הקרקעות לנכרי היא בתוקף עד אחר הגמר-מלאכה⁴¹. אולם אף אם הבעלות בשעת גמר המלאכה היא של הנכרי, הרי לעיתים ישראל מבצע בעצמו את מעשה הגמר-מלאכה.

אולם יש הסוברים שיש הבדל בין גמר-מלאכה של סתם נכרי בתבואת ישראל לגמר-מלאכה של פועל בתבואת ישראל.

4. גמר-מלאכה של פועל נכרי בתבואת ישראל

בספר אורחות חיים (סוף הל' חלה מהדורת ברלין תרנ"ט עמ' 211 ד"ה בת ישראל) כתב בשם הראב"ד, וז"ל:

"ואם מירח הנכרי בשביל ישראל חייב דשלוחו של אדם כמותו, כך שמעתי מפי הראב"ד ז"ל אבל אם המוכר נכרי מירחו פטור".

הכס"מ (הל' תרומות פ"א הי"א ד"ה כתוב באורחות חיים) הקשה על דברי האורחות חיים (שם) שלא ניתן לחייב מירוח כזה בתרו"מ על פי דיני שליחות, שהרי אין שליחות לנכרי, ממילא אם כשנכרי ממרח בידי את תבואת ישראל זה נחשב כמירוח נכרי ופטור מתרו"מ, הוא הדין כשהוא עושה כן בשליחות הישראל.

המחנה אפרים (הל' שלוחין ושותפין סי' יא) יישב דברי האורחות חיים (שם) וחילק בין סתם שליח לבין פועל. הוא מתבסס על דברי הגמ' בב"מ (י ע"ב) המחלקת בין שליח לפועל, בסוגיית מגביה מציאה לחבירו. הגמ' (שם) מבארת שאף שהמגביה מציאה לחבירו לא קנה חבירו, כיוון שמונע בכך מאנשים אחרים

39. לדעתו מה שהגמ' בבכורות (יא ע"ב) מחייבת במעשרות את הלוקח טבלים ממורחים מן העכ"ם, כיון שהישראל עשה בעצמו את גמר המלאכה אחר שקנאן מן הנכרי.

40. יש לציין שבאותה תשובה הוא מוכיח ששיטת הרמב"ם הן מתיישבת עפ"י סוגיות הבבלי והירושלמי העוסקות בסוגיית קניין הנכרי בא"י להפקיע מידי מעשר, ובשאלת מירוח הנכרי. ולדעתו הרמב"ם סובר ש"אין קניין" לנכרי בגוף הקרקע על מנת לפטור מתרו"מ. אבל יש לו "קניין פירות" לפטור מתרו"מ כשגמר-מלאכה היה על ידו.

41. דעת הגרא"ה קוק זצ"ל היתה שרצוי שהמכירה תפקע לפני גמר המלאכה בכדי שהפירות יתחייבו בתרו"מ, אך בפועל מעדיפים שלא להיכנס לספקות.

הרוצים לזכות במציאה, מכל מקום בפועל הדין שונה. לכן, אדם ששכר פועל לעשות עימו מלאכה ואותו פועל מצא מציאה – מציאתו לבעה"ב, כיוון ש"יד פועל כיד בעה"ב", ולא אומרים שבעה"ב לא זכה במציאה כיוון שחב לאחריים. מוכח שבמקרים בהם אין יכולת להחיל את דיני השליחות כגון בנכרי⁴², מכל מקום כשהדבר נעשה על ידי פועל מייחסים זאת כאילו הדבר נעשה על ידי בעה"ב. ראה לכך מביא המחנ"א (שם) מהירושלמי (פאה פ"ב ה"ה) שתבואה שקצרה פועלים נכרים עבור ישראל חייבת בלקט שכחה ופאה, אף שנאמר במפורש במשנה (שם) שתבואת נכרים פטורה מלקט שכחה ופאה.

המחנה אפרים כתב הסבר נוסף ליישב את דברי האורחות חיים (שם), שאמנם הדין הוא שאין שליחות לנכרי, אך זה רק בדברים שאדם צריך שיעשו על ידו, ואז מועיל כשיעשה שליח בר-חיובא עבורו, כגון מצוות, קניין וכדו'. אבל דברים שאין צורך שהדבר יעשה על ידי אותו אדם, כגון מירוח תבואה שלא צריך לשם כך מינוי שליחות, אין הבדל אם מינה שליח נכרי או שליח ישראל, ואנו מייחסים את המעשה שנעשה גם על ידי נכרי כאילו נעשה על ידי המשלח.

המהרי"ט אלגזי (הל' בכורות אות נ ד"ה ואם כן) דחה את ראיית המחנ"א לחילוק שבין סתם נכרי לפועל נכרי. לדעת המהרי"ט אלגזי (שם) כוונת הירושלמי (שם) לומר שבתבואה שבבעלות ישראל וקצרה פועלים או סתם נכרים⁴³ חייבת בלקט שכחה ופאה, לעומת תבואה שבבעלות נכרים שקצרה הם עצמם שפטורה מלקט שכחה ופאה. ואין כוונת הירושלמי (שם) לעשות חילוק בתבואת ישראל עצמה, בין אם קצרה פועלים נכרים שלו, לבין אם קצרה נכרים מדעת עצמם. כסייעתא לדבריו, הוא מביא את דברי הרא"ש בתשובה (כלל ב) שהסתמך על ירושלמי זה, ואמר שבעלות של ישראל בשעת המירוח, היא זו שיוצרת את חיוב ההפרשה. ואם כדברי המחנ"א אין הוכחה לדברי הרא"ש, כיוון שהירושלמי מדבר דווקא על פועלים של ישראל שעשו את הקציר, ואולי מירוח של נכרי סתם יפטור לקט שכחה ופאה.

42. עי' במהדיר לאורחות חיים (מהדורת ברלין תרנ"ט שם אות ש) שביאר את דברי האורחות חיים (שם) באופן שונה. לדעתו הוא לא התכוון שהנכרי נחשב לשליח ישראל, אלא התכוון שהתבואה מתחייבת כיון שזה בבעלות ישראל, וכלל לא משנה שהנכרי ביצע את המעשה. מאידך יש שביארו את המשנה בפאה (שם) ומשום שיש שליחות לעכו"ם לחומרא, כן כתב התפא"י (פאה פ"ד אות לז) עפ"י הגמ' (ב"מ ע"א ע"ב).

43. המהרי"ט אלגזי (שם ד"ה ואם כן) רצה לתרץ עפ"י הדברי המחנ"א את דברי הרמב"ן שכתב בשם הרי"ף שגלגול נכרי בשל ישראל חייב, ולא הסתמך על התוספתא (פ"א ה"ג) כיון ששם מדובר על פועלים.

כן ניתן להוכיח מלשון הרמב"ם בפיהמ"ש (פאה פ"ב מ"ה) שסבר שתבואת ישראל חייבת בלקט שכחה ופאה בכל מקרה, וז"ל: "אבל אם שכרם או שקצרוהו לבעליה חייב בפאה". מפורש בדבריו שתבואה ישראל שנקצרה עבורו על ידי פועלים נכרים, חייבת בלקט שכחה ופאה, בין אם קצרה פועלים נכרים, או סתם נכרים שרצו לעשות כן לטובתו.

וכן כתבו בתוס' רעק"א (פאה שם), בשו"ת אמרי בינה (ח"א דיני תרומות ומעשרות סי' יח, ובתשובותיו סי' יא), ונראה שזו גם דעת הכס"מ (הל' תרומות פ"א ה"א) 44.

בשער המלך (הל' תרומות פ"א ה"א) דחה את הוכחת המחנ"א (שם) ואף הוכיח שלא כדבריו 45. אולם הוא קיבל את הסברו השני של המחנה אפרים לדברי האורחות חיים (שם), שמעשה הנכרי מתייחס למשלח בנוגע למירוה, כיוון שאין צורך במינוי שליחות לכך. ועי' עוד בדברי מו"ז בשו"ת ישכיל עבדי (ח"ז י"ד סי' לה ס"ק יב).

לשיטת שער המלך יוצא, שאף לדעות שנכרי שמירח תבואת ישראל, פטרה מחיוב תרו"מ, בכל זאת כשעשה כן בציווי הישראל, זה נחשב כמעשה ישראל והפירות חייבים בתרו"מ. לאור זאת יש להתייחס ליבולים של היתר-מכירה.

44. שאם כן לא היה נשאר בצריך עיון על האורחות חיים (שם). ועי' עוד על כך בהערת המהדירים על המהר"ט אלגאזי (הל' חלה מהדורת תשנ"ג - הערה 131). שהביאו כמה ממפרשי המשנה שפירשו את הירושלמי הנ"ל באופן שאינו מחלק בין פועלים לסתם נכרים.

45. שער המלך (שם) הוכיח שאין אומרים בנכרי "יד פועל כיד בעה"ב", מדברי הגמ' (ב"ק נ"א ע"א). הגמ' (שם) דנה כיצד קיימת מציאות של בור של שני שותפין שניהם מתחייבים על מיתת השור, הרי רק חופר אחד השלים את החפירה לעומק י' טפחים המחייב את בעל הבור במיתת השור. והגמ' העלתה אפשרות ששני השותפין מינו ישראל שיחפור עבורם את הבור, ולאחר מכן נפל שמה שור וכדו' ומת. דחתה הגמ' ש"אין שליח לדבר עבירה", ורק החופר עצמו נושא באחריות. והקשה הרשב"א (שם הוצאת מוסד הרב קוק ד"ה אין שליח) אולי הם שכרו נכרי שיחפור עבור שניהם, ותירץ הרשב"א שאין שליחות לנכרי. ושאל השעה"מ שאם כדברי המחנ"א, עדיין ניתן להעמיד בפועל נכרי, שאינו מצווה על איסור השארת בור מגולה, ושני השותפים חייבים כיון ש"יד פועל כיד בעה"ב". מוכיח מכאן שער המלך (שם) שבנכרי לא אומרים יד פועל כיד בעל הבית.

בשו"ת ישכיל עבדי (ח"ז י"ד סי' לה ס"ק יב) תירץ את קושיית שעה"מ (שם) בנימוק שהגמ' לא העמידה במציאות שאינה מסתברת, שהרי עבד של שני שותפין עובד כל אחד יום אחד. הוא הדין לגבי חפירת בור, מסתבר שהוא עבד באותו יום עבור שותף אחד. לדעתו המחנ"א (שם) הסתמך על הראשונים הסוברים שפועל נכרי דינו כעבד כנעני, ולכן כמו ש"יד עבד כיד רבו" כן "יד פועל כיד בעה"ב", לכך מעשה העבד מיוחס למעשה הבעלים.

5. גמר-מלאכה של פירות היתר-המכירה

בנוסח היתר המכירה הנעשה כיום על ידי הרבנות הראשית הפירות הם בבעלות הנכרי גם בשעת גמר המלאכה⁴⁶, אלא אם כן בעל בית-אריזה או מפעל קנו ביזמתם את היבול לפני הגמר-מלאכה. לפי זה יוצא שבדרך כלל הבעלות בשעת גמר המלאכה היא של נכרי, ואם העובדים שעושים בפועל את גמר המלאכה הם יהודים, נחלקו הראשונים אם חייבים בתרו"מ. לדעת הפוסקים שבעלות הנכרי בשעת גמר המלאכה היא שיוצרת את הפטור של מירוח נכרי – הרי שבכל מקרה פירות היתר המכירה צריכים להיות פטורים מתרו"מ. מאידך לדעת הפוסקים שהגדרת מירוח הנכרי היא גם כשהמעשה נעשה על ידי הנכרי, אך כשישראל עושה את גמר המלאכה בתבואת נכרי, זה נקרא פירות נכרים שנגמרה מלאכתם ביד ישראל, הרי שהרבה פעמים יש חיוב תרו"מ. אלא שלעיתים הסחורה מגיעה גם לבית-אריזה וכאן עולה שאלת מעמדו של בית-האריזה בהגדרת גמר-מלאכה.

ה. מעמדו של בית האריזה

במשנה (מעשרות פ"א מ"ה) מובאים כמה שלבים אפשריים הנחשבים כשלב גמר-מלאכה של פירות וירקות המיועדים לשיווק. וז"ל המשנה (שם):
 "איזהו גרן למעשרות הקשואים והדלועים משיפקסו ואם אינו מפקסו"

46. יש מחלוקת הפוסקים מהי הגדרת גמר-מלאכה האם השלב הראשוני בשדה, או גמר-המלאכה נחשב רק כשהפרי ראוי לאכילה על ידי הדחק, ע"י בהרחבה במאמרו של חברינו הרב שמעון בירן הי"ד (התורה והארץ ח"ב עמ' 221), וכן פסקי הגר"מ אליהו שליט"א (התורה והארץ ח"ה עמ' 25 הע' 22), אולם אין לכך בדרך כלל שום נפק"מ בנידון זה, כיון שבפועל הפירות הם בכל מקרה בבעלות הנכרי, אלא אם כן הם נרכשים על ידי בית-אריזה של ישראל, ואז עולה השאלה מהו שלב גמר-מלאכה.

אחת ההשלכות המעשיות בכל השנים היא האם להפריש תרו"מ מזיתים כבושים, או משמן שומשומין. פירות אלו גדלים אצל נכרים ונקטפים על ידם, אבל תהליך כבישת הזיתים או עשיית שמן השומשומין נעשה על ידי יהודים. לדעת הסוברים שגמר מלאכה הוא דוקא כשהפרי ראוי לאכילה על ידי הדחק, פירות אלו אינם פטורים מתרו"מ, אלא אם כן הכבישה או עשיית השמן, ייעשו במפעל של נכרים ועל ידיהם. כן כתבו: שו"ת הרדב"ז (ב' אלפים ס' קז), מוהר"ח בשם האר"י (שער המצוות פרשת וילך), רבי יוסף אשכנזי (הוב"ד בשו"ת הר"ב אשכנזי ס' ב), שו"ת מהרשד"ם (יו"ד ס' קצב), וכמותם פסק גם מו"ז בשו"ת ישכיל עבדי (ח"ו יו"ד ס' יד). הברכ"י (יו"ד ס' שלא ס"ק יח וס"ק כ) החמיר בזיתים המיועדים לכבישה, והיקל בשמן שומשומין משום שכך נהגו. אולם לדעת ספר חרדים (הקדמת המצוות התלויות בארץ) כיוון שנגמרה המלאכה בשדה אצל הנכרי הם נפטרו מתרו"מ אף אם הפרי אינו ראוי לאכילה, וכן פסקו הגר"פ זצ"ל בשו"ת הר-צבי (זרעים ח"א ס' פא סעי' יח וסעי' פד), והגר"ש ישראלי זצ"ל (עמוד הימיני ס' כט עמ' רצז).

משיעמיד ערימה אבטיח משישלק ואם אינו משלק עד שיעשה מוקצה ידק הנאגד משיאגד אם אינו אוגד עד שימלא את הכלי ואם אינו ממלא את הכלי עד שילקט כל צרכו כלכלה עד שיחפה ואם אינו מחפה עד שימלא את הכלי ואם אינו ממלא את הכלי עד שילקט כל צרכו בד"א במוליך לשוק אבל במוליך לביתו אוכל מהם עראי עד שהוא מגיע לביתו".

הרמב"ם (הל' מעשר פ"ג ה"א-ה"ב, ה"ח-ה"י) פסק את דברי המשנה להלכה, אך השאלה האם ניתן להשוות את המציאות המדוברת במשנה וברמב"ם (שם) למציאות השיווק שבימינו.

בדברי המשנה והרמב"ם (שם) מדובר על מציאות שהפרות נקטפים בשדה ומשם הולכים למכירה בשוק, ולאור זאת הגדרת גמר-מלאכה היא בהתאם לאותן אפשרויות שנאמרו במשנה, אגידה, מילוי כלי, וכדו'. אך כשאדם מוליך לביתו, עדיין אין זה גמר-מלאכה עד שיגיע לבית. במציאות ימינו קיים שלב ביניים בין הקטיפה ובין ההולכה לשוק, והוא שלב בית האריזה. במקום זה נעשות פעולות מסוימות, כגון: שקילה העמסה על משטחים, ושיווק, ולעיתים גם פעולות משמעותיות בגוף הפירות כגון: מיון, שטיפה מבוץ, קינוב עלים ואריזה בשקיות.

השאלה היא, האם בית האריזה נחשב כסיום עבודת השדה, משום שחלק ממה שעשו פעם בשדה עושים כיום בבית האריזה, או שבית האריזה הוא כבר תחילת שלב ההולכה לשוק. אם העבודה בבית האריזה נחשבת כחלק מעבודת השדה, אזי הפעולה האחרונה בבית האריזה רק היא נחשבת לגמר-מלאכה. אולם אם בית האריזה הוא כבר תחילת ההולכה לשוק — גמר המלאכה נעשה כבר בשדה.

בשו"ת ישועת משה (ח"ד סי' ז) כתב שהדבר תלוי מי מבצע את העבודה בבית האריזה אחר הקטיפה: אם החקלאי עצמו אורז את הסחורה ולאחר מכן שולח אותה לשיווק, גמר המלאכה יהיה בסוף המיון והאריזה, כיוון שהם המשך הפעולות החקלאיות. אולם אם הוא מוכר את הפירות לחברת השיווק, וחברת השיווק עושה את פעולות האריזה — הרי שגמר המלאכה נעשה כבר במילוי הכלים בפרדס, במטע או בשדה. כך כותב גם הגר"ש ישראלי זצ"ל (עמ' הימיני עמ' רפט), ז"ל:

"הכוונה של גמר-מלאכה, היינו גמר מלאכתן בשדה שהגורן והיקב הם עדיין המשך הפעולות הנעשות בפרי טרם הכנסתם הביתה. מה שאין כן בכל שמלאכת השדה נגמרה, ומעתה יש צורך להכניסם הביתה לשם גמר הכשרתם לאכילת אדם, כל כה"ג הוי נגמרה מלאכתן".

ועי' עוד מה שכתב על כך הרב שמעון בירן הי"ד (התורה והארץ ח"ב עמ' 229-232).

הנפק"מ היא כאשר פעולות הקטיף וההכנסה לדולבים נעשות בשדה על ידי נכרים, בעוד שבבית האריזה חלק מהפועלים הם יהודים. ההשלכות המעשיות נחלקות לפי כל אחת משתי האפשרויות שיובאו להלן:

1. תרו"מ בשביעית לשיטה שהקטיף בשדה הוא גמר-מלאכה

אם בית האריזה הוא תחילת שלב ההולכה לשוק, וגמר המלאכה כבר נעשה בשדה, ברוב המקרים פירות היתר המכירה יהיו פטורים מתרו"מ. זאת מפני שלפי המוסכם בשטר המכירה, בעלות הנכרי על התוצרת היא גם לאחר הקטיף, וגמר המלאכה הוא בבעלות הנכרי, וגם הביצוע הוא על ידי פועלים נכרים בשדה.

מאידך, לפעמים חלק מעובדי הקטיף ושאר הפעולות בשדה, הם יהודים. במקרה זה לדעות מסוימות בראשונים הפירות חייבים בתרו"מ, כיוון שזה נחשב גמר-מלאכה על ידי ישראל.

2. תרו"מ בשביעית לשיטה שבית האריזה הוא גמר-מלאכה

אם בית האריזה נחשב כחלק מעבודת השדה, והתוצרת עפ"י ההסכם של היתר המכירה היא בבעלות נכרי, לשיטות מסוימות הפירות חייבים בתרו"מ. כיוון שלעיתים קרובות חלק מהעובדים הם יהודים, ולדעת חלק מהראשונים נחשב הדבר לגמר-מלאכה על ידי ישראל. בנוסף לכך במקרים מסוימים, התוצרת נרכשת מהמגדל על ידי הבעלים היהודים של בית האריזה. במקרה זה לדעת הרבה ראשונים יש כאן בעלות ישראל בשעת גמר-מלאכה, ובחלק מהמקרים גם גמר המלאכה מתבצע על ידי ישראל — דבר שמחייב את התוצרת בתרו"מ. אלא שבמקרה שהסחורה נרכשה על ידי בית האריזה, והיא נארזת על ידי פועלים יהודים ונכרים, נוצר קושי להפריש תרו"מ. זאת מכיוון שלאותן דעות שגמר-מלאכה של פועל נכרי פוטר תבואת ישראל מחיוב תרו"מ, נוצרה כאן תערובת של פטור וחיוב.

דעת הרמב"ם (הל' תרומות פ"ב ה"ג) שניתן להפריש מהפירות האלו ולפטור את התערובת עצמה, אך לא פירות אחרים. אולם לדעות אחרות צריך לקחת פירות שהם טבל וודאי, ולתקן את אותה תערובת. כמובן שקשה למצוא בשנה השביעית פירות שהם טבל וודאי שכן בשנה זו חיוב תרו"מ הוא בפירות היתר-מכירה ובכולם קיים אותו ספק.

נראה שהסברה להקל להפריש מהתוצרת עצמה ולא ממקום אחר, הוא בצירוף מספר טעמים:

א. לדעת הרבה ראשונים הבעלות בשעת גמר-מלאכה היא שקובעת אם יש חיוב תרו"מ על התוצרת. לדעות אלו אין מצב של תערובת פטור וחיוב, כיוון שהכל נעשה בבעלות אחת: או של נכרי או של ישראל. במצב זה אין בעיה להפריש מיניה וביה, כיוון שיש כאן סתם ספק אם התוצרת חייבת תרו"מ, ואין כאן כלל תערובת.

ב. לסוברים שדעת הרמב"ם לפטור גמר מלאכה של נכרי בתבואה של ישראל, הרי הרמב"ם עצמו פסק להלכה (הל' תרומות פ"ב הי"ג) שאם התערבו פטור וחיוב ואי אפשר להפריש עליהם מפירות טבל — יכול להפריש מהתערובת עצמה, וכן פסק השו"ע (יו"ד סי' שלא סעי' יח):

"נתערבו פירות החייבים בתרומה ומעשר בפירות הפטורים, אם יש לו פירות אחרים החייבים, מוציא מהם לפי חשבון פירות חייבים שבתערובת. ואם לאו, מוציא תרומה ותרומת מעשר על הכל⁴⁷, ומפריש מעשר ראשון ושני לפי חשבון פירות חייבים שבתערובת".

ג. לפי האמור לעיל חיוב ההפרשה מפירות אלו בשביעית הוא נתון במחלוקת כמבואר לעיל⁴⁸.

ד. ניתן לצרף את האפשרות שהעלה הגרא"ה קוק זצ"ל (שו"ת משפט כהן סי' לג) בדעת הרמב"ם (הל' תרומות פ"א הי"ג) שתבואת נכרי שנגמרה מלאכתה באופן מכני פטורה מתרו"מ. משום שההבנה הפשוטה ברמב"ם (שם) צריך מירוח בידי ישראל ליצור את חיוב תרו"מ, והדבר נעשה על ידי מכונה⁴⁹.

למעשה: תוצרת נכרית בשביעית, או תוצרת של היתר-מכירה בשביעית, שנקטפה בשדה על ידי פועלים נכרים, וכמו כן פעולות האריזה עד השיווק נעשו על ידי פועלים נכרים ובבעלות נכרים — פטורה מתרו"מ. אולם כיוון שלפעמים גמר המלאכה נעשה על ישראל, יש להפריש תרו"מ מפירות היתר-מכירה ללא ברכה. בעת אמירת נוסח ההפרשה יש לקרוא שם למעשר שני, וגם למעשר-עני, ולחלל את המעשר שני על פרוטה ללא ברכה.

47. האחרונים התלבטו מה הטעם שהרמב"ם היקל בדבר והחשיב את התערובת כמציאות של חיוב, הרי פסק (הל' תרומות פ"ג הי"ג וה"ד) שרק ביין ושמן שהם תערובת נוזלים התערובת יוצרת אחידות בחיוב (יש בילה). עי' משנה למלך (הל' מעשר פ"ד ה"ח), מרכבת המשנה (הל' תרומות פ"ה הי"ז).

48. שיש הסוברים שאין להפריש תרו"מ מיבול נכרי בשביעית גם אם אין בהם קדושת שביעית, וכפי שכתב במנחת שלמה (שם) שדעה זו מסתמכת על מספר ספקות לקולא.

49. הגרא"ה קוק זצ"ל לא רצה להסתמך על סברא זו לכתחילה אלא במקרה שאין פיתרון אחר ויש בדבר הפסד מרובה, ונראה שבכגון דא ניתן להסתמך עליה בצירוף צדדים נוספים להקל.

ו. תרו"מ מגידולי מצעים מנותקים בחממה ומחוצה לה

בירושלמי (ערלה פ"א ה"ב) היה פשוט שגידולי בית פטורים מתרו"מ, וז"ל הירושלמי (שם):

"ר' יוחנן בשם ר' ינאי אילן שנטעו בתוך הבית חייב בערלה ופטורה מן המעשרות דכתיב עשר תעשר את כל תבואת זרעך היוצא השדה".

הרמב"ם (הל' מעשר פ"א ה"י) הבין שהירושלמי דיבר על עיקר דין תורה, ופסק שגידולי בית חייבים בתרו"מ מדבריהם, אולם למעשה אין מברכים על הפרשה זו כיוון שדעת הראב"ד (שם) שהם פטורים לגמרי, וספק ברכות להקל. בנידון שלנו נוצרו כאן מספר ספקות נוספים:

1. יש הסוברים שאין חיוב תרו"מ בגידולי שביעית אף אם אינם הפקר כמבואר לעיל (פרק א סעי' 2), לדעתם גם גידולי בית בשביעית פטורים מתרו"מ.

2. יש הסוברים שיש קדושת שביעית בגידולי בית בשביעית, ולדעתם הספק בירושלמי (ערלה שם) הוא רק לגבי מלאכות בשביעית שבהם נאמר "שדך", אך לא בדיני קדושת שביעית שנאמר בהם "ארץ" (והיתה שבת הארץ לכם לאכלה). לפי זה פירות הגדלים בבית קדושים בקדושת שביעית ופטורים מתרו"מ. עי' במאמרו של הרה"ג יעקב אריאל (התורה והארץ ח"א עמ' 173).

אלא שבדרך כלל גידולי חממה בשביעית הם במצעים מנותקים שדינם כעציץ שאינו נקוב, ולגבי זה נפסק למעשה שאין צורך לנהוג בהם קדושת שביעית, כמבואר בשו"ת מנחת שלמה (ח"א סי' לו ד"ה וכן נראה).

יש לציין שעפ"י הצעת הגר"ש אלישיב שליט"א נמכרים העציצים והמצע שבתוכם לנכרי. חיוב תרו"מ במקרה זה יתבאר להלן (2, 3).

למעשה: בפועל קיימים מספר מצבים וההשלכה המעשית לגביהם שונה, וניתן לחלק אותם לשלושה:

1. גידולי מצע מנותק בחממה שכל הגידולים בבעלות יהודית מתחילה ועד סוף, לא חלה עליהם קדושת שביעית, ויש להפריש מהם תרו"מ בלא ברכה. באמירת הנוסח יש לקרוא שם למעשר שני וגם למעשר עני ולחלל את המעשר שני על פרוטה בלא ברכה, כמבואר לעיל אודות שאר יבול שביעית שאין בו קדושת שביעית (פרק ג סעי' 2).

2. גידולי מצע מנותק בחממה שהעציצים והירק נמכרו לנכרים וכל פעולות הקטיפה והאריזה נעשות על ידי פועלים נכרים בחממה — תוצרת זו פטורה מתרו"מ כדין יבול נכרי שנגמרה מלאכתו על ידי נכרי כמבואר לעיל (פרק א).

3. תוצרת מצע מנותק בחממה שהעציצים והירק נמכרו לנכרים אך היא עוברת תהליך של קינוב ומיון בבית האריזה בבעלות ישראל או על ידי פועלים יהודים – חייבת בתרו"מ כמבואר לעיל (פרק ה) ויש להפריש ממנה תרו"מ בלא ברכה, מעשר שני וגם מעשר עני ולחלל על פרוטה בלא ברכה.